

Demeter M. Attila

Autonómia: mi végre?

A kelet-európai köztudatban nyolcvankilenc óta a demokrácia ügye szorosán összefonódik a szabadságéval. Nyolcvankilenc előtt – tartja az itteni közvélekedés – kommunizmus volt, azaz diktatúra, ma viszont demokrácia van, vagyis szabadság. Valójában azonban demokrácia és szabadság sem történeti, sem pedig eszmei értelemben nem tartoznak össze. Hiszen a kommunizmus is demokratikus volt abban az értelemben, hogy akkor is a nép (a munkásosztály, az osztály nélküli társadalom stb.) nevében gyakorolták az államhatalmat. Másfelől viszont monarchiában is lehet szabadon (vagy legalábbis biztonságban) élni.

Mindazonáltal demokrácia és szabadság összekapcsolása nem új keletű, hiszen már Rousseau, a demokratikus eszme első modern apostola is egybemosta a két fogalmat. Az abszolutizmus idején azért tett javaslatot demokratikus kormányzásra, mert – mint mondotta – „az ember szabadon született és mégis mindenütt láncon van”,¹ s úgy gondolta, hogy a szabadság rendszerének megalapozásához elegendő, ha a nép kezébe adjuk a hatalmat. Ugyanakkor viszont fölöslegesnek tartotta a legfőbb hatalom korlátozását, mert hitt benne, hogyha a legfőbb hatalom maga a nép, akkor nem állhat érdekében ártani tagjainak. Mindez persze nem egyéb – írta alig pár évtizeddel később fiatal bírálója, Benjamin Constant – mint mindenféle zsarnokság legcinikusabb igazolása.² Constant-nak azonban már könnyű dolga volt, hiszen közelről ismerhette a rousseau-i demokratikus eszmény első történelmi alakváltozatát, a jakobinus diktatúrát. Így tapasztalatból tudhatta, hogy a nép uralma zsarnoki és elnyomó is lehet, s a szabadságot a néptől éppúgy féltetni kell, mint XVI. Lajostól vagy Napóleontól. A szabadság oltalmára (azaz személyi biztonságunk védelmére) szilárd jogi oltalmakra van tehát szükség – vonta le a következtetést –, s amennyiben ezek adva vannak, teljességgel mindegy, hogy az ember császárságban, monarchiában vagy éppenséggel demokráciában él.

Szabadság és demokrácia egy bizonyos értelemben azonban mégiscsak összetartoznak, ám ez kizárólag attól függ, hogy mit is értünk a szabadság fogalma alatt. A kommunista indoktrináció Kelet-Európában még a művelt emberekkel is elfeledtette, hogy a demokrácia vagy – egy sajnálatos módon mára már divatjamúlt kifejezéssel – a *köztársaság* eszméjének első újkori szószólója nem Rousseau volt, hanem Montesquieu. Ő pedig kifejezetten azért javasolta ezt a kormányzati formát a franciáknak, mert szilárdan meg volt győződve arról, hogy szabad államban minden „szabad lelkű ember-

nek” magának kell kormányoznia önmagát, s ezért „a nép egészét kell illesse a törvényhozó hatalom”.³ Szabadság alatt tehát láthatóan *önmagunk kormányzását* értette, azaz a politikára való szabadságot, a politikai szabadságot. És abban legalábbis igaza volt, hogy a politikai részvételt valóban csak a demokratikus vagy köztársasági kormányzat engedi meg egyenlő és korlátlan módon.

Ha tehát bármilyen korban demokratikus kormányzati formát javasoltak kortársaiknak a felvilágosult emberek, akkor az csak azért volt, mert úgy gondolták, hogy más kormányzati forma össze sem egyeztethető azzal „a szabadság minden hívét átható tiszteletre méltó eltökéltséggel, hogy politikai kísérleteinket az emberek önkormányzati képességére alapozzuk”.⁴ Az idézet szerzője Montesquieu amerikai híve, James Madison, a föderalistából republikánussá lett (ez a mai *demokrata* párt elődje!) amerikai elnök, aki nem kevés büszkeséggel rögtön azt is hozzátette, hogy természetesen egyetlen más kormányzati forma sem egyeztethető össze „az amerikai nép szellemiségével”.

Volt azonban valami, amit Madison épp olyan jól tudott, mint Montesquieu, de amiről Rousseau, bár ő is olvasta Montesquieu-t, láthatólag nem vett tudomást. Jelesül, hogy a nép hatalma iradatlan hatalom, s ezt a hatalmat igen nehéz lesz hatékonyan korlátozni. A dilemmára, hogy ti. miként lehetne mindannyiunk együttes hatalmát hatékonyan korlátozni, s amit minden további nélkül a 18. század egyik legfontosabb politikaelméleti dilemmájának tekinthetünk, történeti értelemben három válasz is született.

Montesquieu (és a föderalisták) álláspontja az volt, hogy a hatalmat csak hatalom korlátozhatja, s ezért a hatalom felosztását javasolták: az volt a véleményük, hogy a hatalmat szerkezetileg is olyanná kell alakítani, hogy ne lehessen vele visszaélni. Ebbéli igyekezetükben az amerikaiak még az elvben egységes törvényhozást is felosztották szenátusra és képviselőházra.

Érdekes módon a hatalom megosztásának elvében nem csak Rousseau nem hitt, de nem hittek a jakobinus terrornak (és magának Rousseau-nak) az olyan kései bírálói sem, mint Constant. Ő valamiféle homályos politikai aritmetika talaján állva arra az álláspontra helyezkedett, hogyha a hatalom összege végtelen, azaz a nép szuverenitása abszolút, akkor hiába osztjuk föl, a részek hatalma továbbra is végtelen marad. Nem a hatalom belső, szerkezeti átalakítására van tehát szükség, hanem mintegy külső korlátozására. Azt kell kinyilvánítani – írta –, hogy „a legfőbb hatalom korlátozott”, s hogy „a népszuverenitás nem korlátlan”: terjedelmét azok a határok szabják meg, amelyeket „az igazságosság és az egyén jogai” jelölnek ki. A legfőbb hatalom korlátozottan és viszonylagosan létezik, és nincs az a „földi hatalom”, „sem a népé”, „sem pedig a törvényé” (amelyet egyébként – mint mondta – „ugyanolyan határokkal kell körülsáncolni, mint a hatalmat, amelytől származik”), amely „korlátlan volna”. Ennek zálogaként a polgárok olyan

„egyéni jogok” birtokosai, amelyek minden társadalmi vagy politikai hatalomtól függetlenek. Minden hatalom, amely ezeket a jogokat sérti, „törvénytelené válik”, és semmilyen hatóság nem sértheti meg ezeket a jogokat anélkül, hogy tulajdon jogosultságát egyben meg ne semmisítené.⁵ Ez persze engedély volt a fennálló hatalommal szembeni nyílt ellenszegülésre és lázadásra, azaz a forradalomra. S bár Constant maga meg volt győződve arról, hogy a jogi „formák” tiszteletben tartása önmagában is elegendő garanciája a jogvédelemnek, a történelem valóban csak egyetlen hathatós módját mutatta meg az emberi jogok védelmének: a forradalmi erőszakot.

(A harmadik lehetséges válasz a sorban persze a Rousseau-é, aki mind a hatalom megosztását, mind pedig annak külső korlátozását fölöslegesnek tartotta. A kelet-európai népi demokráciák visszatérő erőszakának tapasztalata azt hiszem feljogosít bennünket arra, hogy ezek után Rousseau-t mint politikai írórt ne vegyük komolyan.)

Mindez persze nem volna szóra sem érdemes, hiszen alig több eszme- és politikatörténeti közhelyek soránál, de mégiscsak fontosnak tartottam elismételni ezeket a dolgokat, ugyanis látható módon már itt, a demokratikus eszme eredeténél felsejlik a szabadság védelmének két lehetséges alternatívája. Azt látjuk ugyanis, hogy míg az amerikaiak már köztársaságuk megalapításának idején sem tartották fontosnak az elidegeníthetetlen emberi jogok rögzítését az alkotmányban, mert úgy vélték, hogy a nép hatalma megszervezhető oly módon is, hogy ez a polgári szabadságot ne veszélyeztesse és ne is veszélyeztethesse, addig *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának* célja, a *Bill of Rights*-tól eltérően, amelynek mintájára készült, éppen az volt, hogy kinyilvánítson a franciák (és végső soron az egész emberiség) számára olyan tételes jogokat, amelyek részei az ember természetének, és függetlenek a fennálló politikai hatalomtól.

Az európai politikai gondolkodás azóta is keveri ezt a két szempontot, ami számunkra már csak azért is fontos, mert ez meghatározza azt a módot is, ahogy az ún. kisebbségi jogok kérdéséhez viszonyul. Ha az ember például Bruno de Witte ragyogó (és lehangoló) tanulmányát olvassa a *Magyar Kisebbség* 2003/2–3. számában (*Az etnikai kisebbségek kérdésének megközelítése az EU-ban: politika a jog ellenében*), először is azon döbben meg, hogy kétszáz éves jogelméleti és politikaelméleti dilemmák gyakorlatilag változatlan formában ma is tovább élnek.

Egy adott etnikai kisebbség „jogainak” védelmére ugyanis – írja de Witte – elvben két alternatíva kínálkozik, amelyeket rendszerint vagylagosan fognak fel: vagy a *kisebbséghez tartozók jogainak* a védelme, vagy pedig a *hatalom szerkezeti átalakítása*, oly módon, hogy egy adott közösség tagjai kollektív módon *részt vegyenek az államhatalomban*. Az első esetben pusztán jogvédelemről beszélünk – mondja de Witte –, amelynek célja „az állam hatalmának korlátozása”. A másik esetben a cél „az államhatalomban való

részesülés, *vagy* az etnikai kisebbségi érdekeket képviselő intézmények autonóm jogalkotó hatalmának elismerésével (autonómia), *vagy* pedig az etnikai kisebbségeknek a központi állami döntéshozatalban való részvételének lehetővé tételével (társulás).⁶

Az alternatíva tehát láthatóan a következő: autonómia *vagy* etnikai képviselet versus a kisebbségekhez tartozók jogainak védelme.

A fentiekhez azonnal egy sor megjegyzés is kívánkozik.

Először is, mint azt de Witte is siet hangsúlyozni, a *kisebbséghez tartozók jogainak* szintagmája nem feltétlenül jelent speciális jogositványokat az állampolgárok egyik vagy másik csoportja számára. „Az *emberi jogok* és *kisebbségi jogok* az egyszerűség kedvéért gyakran felállított kettőssége félrevezető lehet – állapítja meg –, amennyiben elleplezi azt a tényt, hogy a kisebbségi érdekek jelentős mértékű védelmét lehet elérni a mindenki számára biztosított alapjogok alkalmazásával és kreatív értelmezésével.”⁷ Amiről de Witte beszél, az gyakorlatilag nem egyéb, mint a klasszikus liberális álláspont (és egyben a mindenkori román kormány álláspontja), természetesen némileg megszelídítve. Ez az álláspont minden időkből azt hirdette, hogy az etnikai hovatartozás az állampolgárok közösségén belül nem hatalmaz fel speciális jogositványokra, s hogy az egyéni vagy állampolgári jogok általános védelme elegendő és egyenlő jogi védelmet biztosít mindannyiunk számára. Ilyen botorságot persze értelmes ember ma már nemigen állít, és de Witte-nél is inkább csak arról van szó, hogy szerinte egyéni jogaink értelmezhetők adott esetben úgy is (vagyis – mondja ő – *kreatívan*), hogy az egyéni jogok *tényleges* védelme önmagában is elegendő legyen a kisebbségekhez tartozók speciális igényeinek kielégítésére. Például a szólás- szabadság alkotmányos védelmének kötelessége értelmezhető úgy is – írja –, hogy ebbe beleférjen az anyanyelv használatához való jog gyakorlásának biztosítása, mint ahogyan például „a kanadai legfelsőbb bíróság egy híres esetben úgy nyilatkozott, hogy a szólásszabadság, egy általános alapjog, magában foglalja a magánnyelvhasználatban használt nyelv szabad megválasztásának jogát, és ezáltal korlátozta a québec-i tartományi kormány jogát, hogy kikényszerítse a francia nyelv kizárólagos használatát a kültéri reklámfelületeken, és így megvédte a tartomány angol nyelvű kisebbségének nyelvi jogait”.⁸ Nos, lehet hogy de Witte-nek saját példáját illetően igaz van, csak hogy talán az egyetlen olyan példát választotta, amivel általánosabb elvi álláspontját alá lehetne támasztani.

Egyébként álláspontjával szemben többféle ellenvetést is fel lehet hozni, függetlenül attól, hogy azt a konkrét példán szemléljük-e, vagy pedig általánosabb elvi állásfoglalásként értelmezzük.

Ami a példát illeti, jómagam a kanadai legfelsőbb bíróság döntése ellenére sem vagyok meggyőződve arról, hogy a szólásszabadság jogába beleférne az anyanyelv szabad megválasztásának joga, s bár találok olyan

kísérletekkel, amelyek az utóbbit az előbbiből próbálták levezetni, ezek elsősorban inkább szövevényes skolasztikus logikájukkal nyűgöztek le.

Ami viszont az elvieket illeti, először is azt vethetnénk ellene, hogy egy „alapjog” „kreatív” értelmezése csupán jóindulat kérdése, és nekünk, romániai magyar állampolgároknak semmiféle nyomós indokunk nincs ezt a jóindulatot elvárni a román hatóságoktól és bírósági szervektől.

Másodsorban, amint azt mások mellett Will Kymlicka is kimutatta,⁹ az államhatalom folytathat kisebbségellenes politikát úgy is, hogy mindeközben a kisebbséghez tartozók jogait, ha ezek nem különböznek az állampolgári jogoktól, egyáltalán ne sértse, függetlenül attól, hogy mennyire kreatívan értelmezzük ezeket. Példaként az államilag – közvetve és hallgatólagosan – támogatott migrációs folyamatot hozza fel (a többségi lakosok betelepítését a kisebbségek által hagyományosan lakott területekre, illetve az ilyen betelepülés szorgalmazását különféle juttatások révén) – Romániában ennek elsőrendű eszközei, mint tudjuk, a rendőrség és a katonaság. Vagy másfelől a megyék (kantonok stb.) határainak olyan módon történő megvonását, hogy ezeken belül az ott élő kisebbségek újfent csak kisebbséget alkossanak.

Harmadsorban pedig felróható de Witte-nek, hogy a jogokat kizárólag az államhatalom korlátozásának eszközeiként kezeli, ami persze teljes mértékben összhangban van a hagyományos emberjogi logikával, ahogyan azt kétszáz esztendővel ezelőtt Constant kifejtette. Kis János egy emlékezetes tanulmányában¹⁰ azonban kimutatta (s egyébként magának de Witte-nek a példája is inkább ezt támasztja alá), hogy ezeknek a jogoknak az elsődleges funkciója nem a hatalom korlátozása (annál is inkább, mert rendszert nem is érvényesíthetők a hatalom tényleges közreműködése nélkül), hanem annak megakadályozása, hogy egy adott kisebbség tagjai etnikai hovatartozásuk miatt specifikus hátrányt szenvedjenek el a gazdasági, kulturális vagy politikai identifikáció terén, s ezért céljuk elsősorban nem a korlátozás, hanem a megbomlott állampolgári *egyenlőség* helyreállítása. Ha de Witte példáját vesszük: a szólásszabadság joga önmagában valóban a hatalom korlátozását célozza, de az olyan értelmezése, miszerint ez az egyéneknek azt a jogát is magában foglalja, hogy szabadon megválaszthassa a magánműködésében használt nyelvet, alapvetően mégis azt a célt szolgálja, hogy egy adott etnikum tagjai ne kényszerüljenek idegen nyelven (adott esetben franciául) megszólalni nyilvános tevékenységeik során, vagy akár elviselni egy idegen nyelv hegemoniáját, például a reklámfelületeken vagy egyébütt. Tehát a kanadai legfelsőbb bíróság döntése az angol anyanyelvű polgárok anyanyelvhasználatának jogát védte, ebben a vonatkozásban is megteremtve az *egyenlőséget* a kanadai franciák és angolok között.

Kis János tanulmánya azonban egyebekre is felhívja a figyelmet, amiket nem árt itt és most rekapitulálni. Azokat a jogokat – mondja –, amelyek ezt

a specifikus funkciót töltik be, noha definíció szerint egyéni jogok, valójában az egyének képtelenek gyakorolni önmagukban, etnikumuk más tagjaitól függetlenül. Ugyanakkor gyakorlásuk az állam hathatós közreműködését is feltételezi. Ilyen értelemben ezek pozitív és kollektív jogok. Bár ez kevéssé nyilvánvaló, mondjuk az anyanyelv szabad megválasztásához való jog esetében, de lehet rá jobb példát is találni.

Vegyük például a beiskolázási számot. Rendszerint egy állam úgy tesz eleget a közoktatási kötelezettségeinek, hogy egy-egy osztály elindításához kvótát állapít meg, például azt mondja, hogy önálló osztály akkor indítható, ha legalább harminc jelentkező van. Nyilvánvaló módon egy olyan kisebbség esetében, melynek tagjai szórványban, vidéken, falvakban szétszórta élnek, ez a feltétel nem teljesíthető. Az állam ugyan dönthet úgy (mint ahogyan a román állam úgy is döntött), hogy az ilyen kisebbségek esetén alacsonyabb kvóta is elfogadható, ám ezzel még mindig nem biztosította ennek a jognak a *de facto* gyakorlását. Ehhez ugyanis az kell, hogy az adott kisebbséghez tartozó más tanulók szülei is a gyerekeik anyanyelvű oktatása mellett döntsenek. „Akárcsak az anyanyelv használatához való jogot, az anyanyelvű iskolázódáshoz való jogot is maga az egyén gyakorolja. De ez a jog két sajátossággal bonyolultabb az anyanyelvhez való jognál. Először, a tanulók ugyan maguk élnek vele, de csak társaikkal együtt, és csak akkor, ha a jelentkezők száma eléri a kisebbség számára megállapított küszöbértéket. Másodszor, a kisebbségi helyzethez igazított kvóta jogának alanya nem maga az egyén, hanem a közösség. [...] Csak az anyanyelvi közösségről mondhatjuk, hogy joga van a kedvezményezett kvótához. Így hát az iskolaügy átvezet abba a tartományba, ahol a *kollektív jogok* kezdődnek.”¹¹

Másfelől viszont az is kétségtelen, hogy a beiskolázási küszöb leszállításának ára van. „Ha a többi költségtényező nem módosul, ekkor egy-egy diák iskoláztatásának költségei az osztálylétszámmal fordított arányban változnak. A kérdés ... az: ki viselje a többletterheket? Ha a kisebbség harmincnél alacsonyabb létszámú osztályokat indíthat, akkor a költségeket az állam (s rajta keresztül az adófizetők összessége, tehát nagyjából a többség) vállalja magára.”¹²

Az anyanyelvi oktatáshoz való jog tehát láthatóan *kollektív jog* abban az értelemben, hogy az egyén nem gyakorolhatja önmagában, és *pozitív jog* abban az értelemben, hogy legalábbis némelykor a joggyakorlat feltételeinek megteremtése az állam aktív közreműködését feltételezi. Természetesen az állam dönthet úgy is, hogy nem alakítja a beiskolázási kvótát a demográfiai viszonyokhoz (és ezzel még mindig nem járt el igazságtalanul, hiszen a törvény előtti egyenlőséget értelmezheti úgy is, hogy minden egyén kizárólag az összes többit is megillető állampolgári jogokkal rendelkezhet), ez esetben viszont az anyanyelvi oktatás terhe a szülőkre hárul, vagy esetleg az illető kisebbség iskolákat hozhat létre, és megfizetheti az iskolafenntartás árát.

Summa summarum, ami konklúzióként a fentiekből levonható: 1. a kisebbségekhez tartozó egyének etnikai hovatartozásuk miatt specifikus hátrányokat szenvedhetnek el, azaz egyenlőtlen helyzetbe kerülhetnek, különösen a kulturális identitásuk megőrzésének terén, a többség tagjaival szemben; 2. ezek a hátrányok kiküszöbölhetők hatékony jogvédelem révén, de A) ezek a jogok, eltérően de Witte felvetésétől, nem csupán az államhatalom korlátozását szolgálják, hanem egyszersmind az egyenlőség helyreállítását is célozzák, s ezért rendszerint olyan speciális jogosítványok következnek belőlük, amelyek az adott kisebbség tagjait különféle kedvezményekre jogosítják fel, továbbá B) olyan jogok, amelyeket a kisebbséghez tartozók nem gyakorolhatnak önmagukban, azaz olyan jogok, amelyeknek alanya maga a kulturális közösség – azaz végső soron *kollektív jogok*. A kollektív jogok szélső esete pedig – mondja Kis János – az *autonómia*.

Az autonómia azonban – és én úgy gondolom, hogy alapvetően ebben különbözik a fentebb leírt jogoktól és jogvédő technikáktól – önmagában nem jog, továbbá célja nem kizárólag a jogvédelem. Persze az autonómia értelmezhető úgy is, mint egy adott kollektíva tagjait együttesen megillető jog, valójában azonban inkább egy adott közösséget *mint* közösséget megillető sajátos *jogi státus*, éspedig kimondottan *közjogi* státus, ami alkotmányos értelemben feljogosítja az adott közösséget, hogy a közösség egészét és annak tagjait érintő bizonyos kérdésekben maga döntsön, s ennek érdekében specifikus jogokkal és jogosítványokkal ruházza fel, mely jogosítványok természetesen mindig politikai alku tárgyát fogják képezni kisebbség és többség között.

Úgy érzem, s ezzel immár a voltaképpeni vitatémára is rátérnék, hogy a vitaindító szerzői sem az autonómia mibenlétét, sem pedig célját nem tisztázták kellőképpen. Ami az autonómiát illeti, azt hol jognak, hol pedig jogi státusnak nevezik, célját illetően pedig arra a sommás megállapításra szorítkoznak, hogy „az autonómia legitim kisebbségi törekvés”, és egyféle „korrekciós mechanizmusnak” tekintik, aminek feladata – állítják –, „hogy útját állja a rousseau-i demokrácia kritikájaként Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill által megnevezett »többség zsarnokságának«”. – Nos, a többség zsarnoksága valóban kedvenc témája volt a 19. századi liberálisoknak, bár ők inkább a közvélemény zsarnokságát értették alatta. Mill-nek *ettől függetlenül* volt véleménye az ír kérdésről, sőt Tocqueville-nak is az amerikai feketéről és indiánokról, de ezek a vélemények és javaslatok semmi esetre sem mérhetők össze korunk kollektív jogvédő technikáival.

A félreértések elkerülése végett: semmi kétségem afelől, hogy az autonómia valóban legitim kisebbségi törekvés, de azt hiszem, hogy legitimitását éppen akkor tudjuk a legnehezebben igazolni, ha *csupán* korrekciós mechanizmusnak tekintjük. Ilyen tekintetben nem tartom például véletlenszerűnek, hogy román politikai közszereplők, a média és a közbeszéd gyakorta

fölteszi azt a retorikainak korántsem nevezhető kérdést, hogy ugyan miért kell a romániai magyaroknak autonómia, ha egyszer a jogaik maradéktalanul biztosítva vannak. A kérdés ugyanis éppen azt sugallja (ráadásul teljes-séggel indokolt módon), hogy a jogvédő technikák működtetéséhez nem szükséges etnikai alapú autonómia. Az más kérdés persze, hogy a romániai magyarok jogai *nincsenek* biztosítva, de ezek alatt korántsem az egyszerű alkotmányos jogok értendők. Vagy ha azok, akkor viszont elmondhatjuk, hogy ezek ugyanúgy nincsenek biztosítva romániai *románok* számára sem. Más szavakkal: ha a kérdés azt sugallja, hogy Romániában a magyarok állampolgári jogai biztosítva vannak, akkor ez legalább annyira igaz (vagy hamis), mint az, hogy Romániában a románok alkotmányos jogai biztosítva vannak. Ha viszont azt sugallja, hogy Romániában a magyarok számára minden olyan – egyéni vagy kollektív – jog biztosítva van, ami lehetővé tenné az etnikum tagjai számára a maradéktalan kulturális vagy politikai identifikációt, akkor viszont egész egyszerűen hamis. Egyvalami azonban bizonyos: az anyanyelvi vagy kulturális identitás megőrzéséhez nem feltétlenül szükséges etnikai alapú autonómia. Ha tehát a kérdés arra irányul, hogy miként jön össze autonómia és jogvédelem, akkor a kérdés legalábbis megérdemel némi figyelmet. Egyébként ilyen szempontból azt is szimptomatikusnak tartom, hogy a romániai magyar közélet és politika jeles képviselői azzal a tétova véleménnyel szoktak reagálni erre a kérdésre, hogy hát Európában is van autonómia.

Valójában én azt hiszem, hogy az ok, amiért a kisebbségek autonómiára szoktak törekedni, egész egyszerűen abban a tényben keresendő, hogy mindannyian politikai lények vagyunk. Tanulságos lesz, azt hiszem, ismételtén idézni azt a bizonyos 1990-es *Koppenhágai Dokumentumot*, amelyre a maga során de Witte is utal mint egy közös európai autonómia-rendszer kidolgozásának „első lépésére”, s amely elismeri „*a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát a közéletben való aktív részvételhez* (kiemelés tőlem – D.M.A.), beleértve az ilyen kisebbségek identitásának védelmével és erősítésével kapcsolatos ügyekben való részvételt”. Az önrendelkezéshez való jog a dokumentum megfogalmazóinak szemszögéből tehát láthatóan a kulturális identitás védelmének hatékony eszközét vagy keretfeltételét is jelenti, de egyszersmind annak a lehetőségét is, hogy az adott kisebbség tagjai *részt vegyenek a közéletben*, s hogy a maguk ügyeit maguk igazgassák. Ha jelent ugyanis valamit az önkormányzatiság, akkor ezt jelenti.¹³

A fenti állásponttal szemben azonban rögtön két ellenvetést is lehet tenni. Az egyik, hogy az államhatalomban vagy közéletben való aktív részvétel nem függ a honpolgárok etnikai hovatartozásától, azaz hogy a politikai részvétel nem feltételez szükségképpen etnikai szegregációt. A romániai magyarok is rendelkeznek a képviselőlet jogával – mondhatná valaki –, képviseltethetik és képviselhetik politikai opciójukat, szavazhatnak és indul-

hatnak a választásokon. A román állampolgárok politikai közössége ugyanis – tehetné hozzá ugyanez a valaki – mint állampolgári közösség végső soron transzietnikus, azaz etnikai értelemben *semleges*.

Csakhogy ez nem felel meg a tényeknek.

Nincs ugyan ésszerű oka annak, hogy az etnikai identitás miért kér szinte mindig politikai nyilvánosságot, ám Európában szinte mindenütt kap – s ennek így kell lennie Romániában is. Ha ennek indokát akarjuk adni, legfőbb a nacionalizmus komor tényére tudunk rámutatni, s elmondani azt, amit amúgy is mindenki tud, jelesül, hogy etnikai identitásunk és kötődésünk erősebb, mint az állam iránti lojalitásunk. Ha van valami abban az érvben, hogy Európában másutt is léteznek autonómiák, akkor az éppen az a felismerés, hogy Európában egyebütt sem jobb. De ezt nyilván nem vigasz gyanánt mondom. Az a tény, hogy a flamandok inkább érzik flamandnak magukat, mint belgának, a tiroliak inkább érzik magukat németnek, mint olasznak, a törökök pedig magukat töröknek, mint németnek, senkit sem kell hogy vigasztaljon. Ha egyszer egy állam – nyíltan vagy hallgatólagosan – nemzetállam, melyben ugyanakkor több etnikum él egymás mellett (és hovatovább Európában szinte mindenütt ez a helyzet), akkor polgárai között szinte automatikusan beindul az etnikai szegregáció, és a rivalizálás az etnikai identitásuk politikai elismertetéséért. Másfelől viszont annak is oka van, hogy a modern európai államok szinte kivétel nélkül nemzetállamok. Egyszóval: nacionalizmus létezik, s bár ez épp elég ok lehet az aggodalomra – de tény. Olyan tény, ami mind a mai napig meghatározza az európai államberendezkedés szerkezetét és az európai politika minőségét.¹⁴

Mindenesetre az olyan rendezési kísérletek, amelyek nem vetnek számot a nacionalizmus tényével s ennek politikai konzekvenciáival, véleményem szerint, jelen órában reménytelenül illuzórikusak. Ezek közé sorolom azokat is, amelyek valamiféle páneurópai (a nemzetállamoktól független) politikai identitásról vélnek tudni, de azokat is, amelyek regionális, de transzietnikus politikai közösségekben gondolkodnak.¹⁵

A másik ellenvetés az lehetne, hogy egy etnikai közösség tagjainak közéleti részvételéhez megint csak nem szükséges autonómia, hiszen (akár csak Romániában) egy etnikai alapon szerveződő érdekképviseleti szervezet ugyanolyan jó lehetőséget kínál erre. Maga de Witte is, mint láttuk, egyenértékű alternatívákként kezeli az autonómiát és a hatalomba való be-társulást.

Az érdekképviselet versus autonómia elvi dilemmáját azonban óvatosan kell kezelni. Álláspontom szerint ugyanis ez a dilemma nem oldható fel *elvi* szinten: esetről esetre mérlegelni kell, hogy adott közösség esetében melyik a célravezetőbb. Ilyen tekintetben a romániai magyarok helyzetét egy sor olyan tényező is bonyolítja, ami nem tartozik szorosan a probléma természetéhez.

Akik ma az RMDSZ-t bírálják (s ez hovatovább a komoly politikai szakértelem biztos jelének számít Erdélyben), többé-kevésbé egyhangúan a belső demokrácia hiányát kérik számon a szervezeten. Ha az RMDSZ párt volna, akkor ez az igény persze alaptalan volna, ha azonban érdekképviseleti szervezet, akkor viszont jogos követelés. A gond tehát pontosan abból a tényből fakad, hogy az RMDSZ ugyan érdekképviseleti szervezet akar lenni, de pártként viselkedik.¹⁶

A Szövetség és vele együtt a romániai magyarok visszas helyzetete azonban nem csupán ebből a tényből fakad, hanem abból is, hogy a román választási törvény a parlamentbe jutás küszöbét ötszázalékos támogatottságban határozta meg, ami megközelítőleg azonos a romániai magyarok részarányával az összlakosságon belül. Pártszövetségek esetén viszont az öt százalék nem elegendő. Így a romániai magyarság csupán egyetlen politikai formációt juttathat a parlamentbe, azt is csak akkor, ha a szavazóképes magyarok jelentős hányada rá szavaz, eltekintve mindeközben saját szűkebb politikai opciójától. (Hacsak az etnikai hovatartozást nem vesszük politikai opciónak – márpedig ne vegyük.) Ekképpen tehát nem nyílik mód a szavazók politikai opciójának kifejezésére, illetve ezen rivális opciók megmérettetésére. Ugyanakkor viszont az erdélyi magyarságon belül a politikai és ideológiai törésvonalak hovatovább egyre inkább láthatóak. Ezt – az egyébként természetes – politikai pluralitást hiteles módon csupán egy pártszövetség tudná megjeleníteni, egyszersmind a belső hatalmi pozíciókat is tisztázva a Szövetségben belül, erre viszont a választási törvény módosítása nélkül nincs lehetőség. Marad tehát az egységes érdekképviselet.

Ebben a helyzetben az RMDSZ-nek ahhoz, hogy az erdélyi magyarok többségének szavazatát megszerezze, azt kell állítania magáról, hogy bár formailag pártként (vagyis szavazatok útján) kerül a törvényhozásba, nem csupán saját választóinak opcióját képviseli, hanem valamilyen módon az „összmagyarságét” is, vagyis adott esetben azokat is, akik nem szavaznak rá. Másfelől így a szavazás folyamata is mindinkább valamiféle szimbolikus aktus rangjára fokozódik le, melynek során a romániai magyarok mindösszesen saját etnikai identitásukat erősítik meg újra meg újra, azt üzenve négyévenként a szélesebb román társadalomnak, hogy Romániában márpedig vannak magyarok.

A Szövetségben belüli demokrácia szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy a fentiekből adódóan a választók képtelenek reális szankciókat fogyanatosítani választott képviselőikkel szemben. Normálisan működő demokráciákban pártokat vagy politikusokat szankcionálni lehet úgy is, hogy ez ne vezessen magának a képviseleti rendszernek vagy a pártrendszernek a diszkreditálásához. A romániai magyarok számára ez a lehetőség nincs adva. Márpedig reális szankciók híján nincs valós demokrácia. Ha a szövetségben belül a mai napig nincs megteremtve az arányos képviselet rendsze-

re, ha a mai napig nem tisztázottak a belső erőviszonyok, ha nincs biztosítva a demokráciának még a minimuma sem, akkor az nem azért van, mert a Szövetség vezetőinek morális állaga több kívánnivalót hagyna maga után, mint bármelyikünké, s ezért a reális érdekképviseletet aljasságból klientúra-politikára cserélték volna, hanem azért, mert az antidemokratikus politikát a romániai magyarok képtelenek – technikai értelemben is – szankcionálni. A hatalom kétségkívül korrumpál ugyan, de valós ellenőrző technikák híján a demokratikus folyamat elvben sem indulhat be.

Az erdélyi magyarok számára az egyetlen valós politikai alternatíva ebben a helyzetben, feltéve hogy valamiféle szankcióval kívánnak élni az RMDSZ ellen, a szavazástól való tartózkodás. Ha viszont az RMDSZ nem kerül be a törvényhozásba, akkor a jelenlegi állapotok szerint a romániai magyarok politikai képviselet nélkül maradnak, vagyis pontosan annak lehetőségétől fosztják meg magukat, hogy részt vegyenek a közéletben. Úgy néz ki tehát, hogy nem is annyira a hatalomba való betársulás elvi elégtelensége miatt, mint inkább külsődleges tényezőknek köszönhetően a romániai magyarok érdekképviseleti szervezete nem képes *egyszerre* megfelelni a belső demokrácia követelményének és a politikai képviselet igényének. Ezzel persze még semmit sem mondtunk a társulás versus autonómia elvi dilemmájáról.

Mindenesetre, ha ezek után azt állítjuk, hogy az autonómia reálisabb alternatívája a jogvédelemnek és a politikai képviseletnek, legalábbis a romániai magyarok számára, mint az érdekképviselet és a hatalomba való betársulás, akkor ezt azzal a meggyőződéssel kell mondjuk, hogy az autonómia képes a két szempontot – a belső demokráciát és a politikai részvételt – hatékonyan összeegyeztetni.

Ez magának az önkormányzatiságnak az intézményes szerkezetére nézvést először is azt jelenti, hogy ennek minden körülmények között bizonyos demokratikus (valójában persze demokratikus és liberális) elveket kell megtestesítenie. Azaz az etnikai alapú önkormányzat intézményi és jogi felépítése nem lehet sem kirekesztő, sem pedig elnyomó. Mindez első hallásra sem tűnik csekély követelménynek, már csak azért sem, mivel véleményem szerint ez az erdélyi magyarok többségének érzelmi és indulati átnevelését is feltételezi. Ennek egy olyan politikai kurzusnak kell tehát lennie, amely egyszersemind az érzelmeik iskolája. Tény azonban, hogy egyetlen közösség sem nyerhet hatalmat tagjai felett, s az egyén jogait egy kisebbség ugyanúgy nem sértheti meg, mint a többség. Egyetlen kisebbség sem nyerhet kompetenciákat tagjai felett, s ilyen értelemben a közösségnek juttatott jogosítványok (vagy a bármilyen rendű és rangú kollektív jogok) soha nem képezhetik az egyéni jogok alternatíváját. Hogy egy közérthető példával éljek: meglehet, hogy a szórványban élő erdélyi magyaroknak – nagyon helyesen – joguk van alacsonyabb kvóta mellett beiskolázni a gye-

rekeiket, de *nem kötelességük* magyarul taníttatni őket. Az erdélyi magyarok közösségének ugyan fűződhet érdeke ahhoz, hogy minél több magyar ajkú ember éljen Romániában (ezt nálunk úgy hívják, hogy megmaradás), de tagjait semmi szín alatt sem szoríthatja a magyar kultúrára. – Egyfelől.

Másfelől aligha képzelhető el az autonómia intézményesítése anélkül, hogy megpróbálnánk valamilyen módon beilleszteni ezt a román demokrácia szélesebb intézményi szerkezetébe. Meglehet ugyan, hogy a román demokrácia egy rosszul működő, afféle gyarmati demokrácia, de nem tagadható, hogy az elmúlt tizenöt esztendőben mégiscsak történtek lépések a nyugati liberális és demokratikus modell meghonosítására. Ez a demokrácia pedig, bármennyire is rosszul működjék egyébként, ugyanúgy nem viselné el az illiberális közösségek önkormányzatisághoz való jogát, mint ahogyan nem viseli el a francia vagy az angol politikai rendszer sem. Hiszen a jelenlegi franciaországi konfliktusok is abból a tényből fakadnak, hogy a franciaországi muszlimok olyan közösségi hagyományokat próbálnak átmenteni, amelyek a francia közfelfogás szerint ütköznek az érvényes jogrenddel és a liberális állam alapelveivel. Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy amennyiben az autonómia azért kívánatos alternatíva – többek között –, mert keretei között hatékonyabban oldható meg a kisebbségekhez tartozók jogainak a védelme, akkor legalábbis liberális államokban illiberális közösségek nemigen nyerhetnek önkormányzati jogot.

Az erdélyi magyarok számára elképzelt önkormányzati rendszer azonban nem csak abban az értelemben kell függvénye legyen a Romániában létező demokratikus rendszernek, hogy mindkettő kötelességszerűen liberális és demokratikus megfontolásokon kell alapuljon. Az autonómia abban az értelemben is függvénye a fennálló rendszernek, hogy nem képzelhető el tényleges közjogi megerősítés nélkül. Ilyen tekintetben kétségkívül igazuk van a vitaindító szerzőinek, amikor az európai példákra való hivatkozást egyebek mellett arra használják fel, hogy bizonyítsák: a létező területi autonómiák „az állami akarat” függvényében jöttek létre. „A tervezetések során arról sem szabad elfeledkezni – írják –, hogy az autonómia alapját jelentő rendelkezéseket célszerű alkotmányba foglalni, s az autonómiának a román jogrendszerbe történő bármilyen bevezetése aligha képzelhető el Románia Alkotmányának módosítása nélkül.” Az autonómia intézményesítése tehát láthatóan visszahat a demokrácia szerkezetére is, hiszen az önkormányzatiság közjogi megerősítése egyszersmind a hatalom szerkezetének tényleges átalakítását is feltételezi, ugyanis megköveteli, hogy a központi hatalom a korábban a nemzeti szuverenitás fogalomkörébe sorolt kompetenciáinak egy részét leossa az illető nemzeti közösségnek. A Kántor–Majtényi szerzőpáros azt állítja, hogy „a hatalom leadása két, egymástól eltérő úton valósulhat meg: mint területi autonómia, ha a nemzeti kisebbség egy területen többséget alkot, s a személyi autonómia révén, ha

a kisebbség szétszórtan él az adott területen”, majd arra az – egyébként ésszerű – álláspontra helyezkedik, hogy a romániai magyarok számára a kettő valamiféle ötvözése lenne a leginkább megfelelő. „A Romániában élő magyarságnak is lehetne egyrészt a Székelyföldön belül a területi elven szerveződő legitim képviselője, annak határain kívül pedig működhetne egy, a helyi szintről a területi és személyi elv alapján szerveződő autonómia, attól függően, hogy a magyarok az adott településen kisebbségben vagy többségben élnek. A két autonómia-típus szerveinek megválasztásakor pedig akár – a jogszabály-tervezetekben részletesen kidolgozott módon – meg lehetne választani az egész erdélyi magyarság országos képviselőjét.”

Nem vitatom.

Ugyanakkor az autonómia *formájához* képest (ti. hogy az területi-e vagy személyi) legalább ugyanolyan fontosnak tartom a *tartalmának* is a kielégítő körülírását. Persze az, hogy végül is milyen kompetenciák kerülnek át az államhatalom kezéből a kisebbségébe, végső soron mindenkor politikai alku kérdése (s egyszersmind hatékony politikai lobbikérdése is), azt mindenestre kevésbé tartom valószínűnek, hogy a román államhatalom engedélyezné az önálló magyar rendőrség felállítását, s hamarjában példát sem tudnék mondani ilyesmire. Amit viszont az autonómia tartalmát illetően elvi érvennyel le lehet szögezni, az az, hogy a kisebbségnek juttatott jogosítványoknak elérhetővé kell tenniük az autonómia célját, azaz a hatékony jogvédelmet és a demokratikus politikai és közéleti részvételt.

Formánál és tartalomnál azonban jelen órában fontosabbnak tartom a „hogyan?” kérdését. Hogyan lehetne az (ilyen vagy olyan) autonómia gondolatát elfogadtatni a román törvényhozással, hogyan lehetne az alkotmányozókat (és a közvéleményt) az autonómia célszerűségéről meggyőzni, és a román állami hatalmakat arra rábírní, hogy kompetenciáik egy részétől megváljanak, vagy *ad absurdum* segédkezzenek az autonómia intézményi feltételeinek megteremtésében. És ezek azok a kérdések, amelyekre a vita-indító szerzői is csak meglehetősen tétova válaszokat adnak. Ha ezeket összegezni kívánom, nagyjából a következő képet kapjuk. Az autonómia önmagában is legitím kisebbségi törekvés, viszont a nyugati példák azt mutatják, hogy a kisebbség belső konszenzusa szükséges a sikerhez. Eléréséhez konkrétan két út kínálkozik: „a többség támogatásának megnyerése a kisebbség céljainak támogatására”, vagy „az erőszak”. A szerzők ugyanakkor szkeptikusak mind a belső konszenzus tekintetében (hiszen – mint írják – „a romániai magyar politikai elitnek mélyen megosztottak, és alig van esély arra, hogy a jelenlegi keretek között közös nevezőre jussanak”), mind pedig annak tekintetében, hogy a román politikai elitet sikerülne megnyerni az autonómia ügyének (hiszen – mondják – „a többségi politikai elit megnyerése a kisebbségi törekvések támogatására általában akkor esélyesebb, ha a kisebbség számaránya elenyésző”). Nos, gondolom az autonó-

mia hívei (a szerzők szerint „az autonómia valamilyen formáját gyakorlatilag a romániai magyarság egésze támogatja”) nem kívánnak addig várni, míg az erdélyi magyar kultúra végérvényesen folklorizálódik, s szimpla turisztikai látványossággá degradálódik – székely ruhás lányokkal, búcsújárással és egyebekkel.

Következésképpen nem ártana mégiscsak valamiféle hatékony stratégiában gondolkodni.

Én azt hiszem, hogy a sikeres autonómia-törekvésekhez nem annyira maradéktalan belső konszenzusra van szükség, mint inkább hatékony politikai lobbira. Például olyan szervezetre, amelynek támogatottsága kellőképpen magas (ami nem jelenti azt, hogy *mindenki* támogatja – olyasmi ugyanis nem létezik, hogy erdélyi magyarság, csak erdélyi magyarok vannak), de kellő erőt képvisel ahhoz, hogy a politikai ellenfeleit sakkban tartsa, továbbá világos stratégiával rendelkezik, képes és hajlandó az autonómia érdekében folytatott lobbira – egy olyan szervezetre lenne tehát szükség, amivé az RMDSZ válhatott volna kis szerencsével. Mindeközben pedig igyekezni kell persze elfogadtatni az autonómia eszméjének a létjogosultságát az amúgy meglehetősen hisztérikus román közvéleménnyel, nyilván kellő taktikával.

Azt persze nem lehet tagadni – mint a szerzők is írják –, hogy „az erőszak alkalmazása több esetben is célra vezetett”, viszont ebben nincs semmi „paradox”. Ha ugyanis az autonómiát ki kell *kényszeríteni*, akkor ennek eszköze nem lehet más, mint az erőszak vagy a félelemkeltés. Személy szerint azonban úgy gondolom, hogy az erőszak politikai eszköznek is rossz. Bibó István írta az ötvenhatos forradalom erőszakán tünődve, hogy mindenféle erőszak az embernek a félelemben fogant gyűlölködéséből és hatalomvágyából fakad, és ezért természetét tekintve alapvetően rossz. Jobb ugyan „lefolytatni a harcot” – mondotta – mint „megmaradni emberhez méltatlan helyzetben”, de az erőszakot nem „oktalan örömujjongással” kell értékelni, hanem „komoly alázattal”, mert azt jelenti, hogy „a jobbik megoldást” mi vagy mások, vagy mi és mások együtt nem találtuk meg.¹⁷

Hát így valahogy.

Kolozsvár, 2004. március 27–28.

Jegyzetek

¹ Rousseau: *A társadalmi szerződés*. Kriterion, Bukarest, 1972, 22.

² Benjamin Constant: Politikai alapelvek. In *A régiek és a modernek szabadsága*, Atlantisz, Budapest, 1997, 77. Constant és Rousseau vitájáról lásd még: Balogh Artúr: A liberálisizmus. In: *Jogállam és kisebbség*, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 114–143.

³ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Osiris–Attraktor, Budapest, 2000, 251.

⁴ In: A föderalista, Európa, Budapest, 1998, 118.

⁵ Constant, *i. m.* 81–83.

⁶ Bruno de Witte: Az etnikai kisebbségek kérdésének megközelítése az EU-ban: politika a jog ellenében. *Magyar Kisebbség*, Kolozsvár, 2003/2–3., 252.

⁷ Bruno de Witte, *i. m.* 249.

⁸ Uo.

⁹ Vö. Will Kymlicka – Christine Straehle: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. *Kellék*, Kolozsvár–Szeged, 2001/17.

¹⁰ Kis János: Túl a nemzetállamon. In *Az állam semlegessége*, Atlantisz, Budapest, 1997.

¹¹ Kis János, *i. m.* 161.

¹² Uo.

¹³ A vitaindító szerzői oldalakat szentelnek annak bizonyítására, hogy az uniós csatlakozáshoz fűzött autonomista várakozások alaptalanok. Persze, az ember csak csodálkozni tud azon, hogy mennyiféle hiú remény fűződik ma Kelet-Európában az olyan szavakhoz, mint regionalizáció vagy jogharmonizáció. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az európai jogi normákhoz való fölzárkózás ne teremthetne adott esetben kedvező jogi környezetet a romániai magyarok követeléseinek érvényesítéséhez, de az Európai Uniótól várni saját kisebbségi nyomorúságunk orvoslását legalább annyira hiú ábrándnak bizonyulhat, mint ahogyan annak bizonyult, amikor annak idején a Népszövetségtől vártuk ugyanennek az orvoslását. Aki ma azt hiszi, hogy az európai regionális politika példájára hivatkozva fogja elfogadtatni a román törvényhozással Székelyföld területi autonómiáját, az minden valószínűség szerint téved. A fenti idézet tehát semmiféle ilyen feltevést nem akar sugallni, egész egyszerűen azért tartottam fontosnak hivatkozni rá, mert egy fontos *elvi* természetű felismerést fogalmaz meg.

¹⁴ Michael Walzer a méltán híres, sőt hírhedt tanulmányában (*Pluralism: A Political Perspective*. In *The Rights of Minority Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1995) amellett érvel, hogy a nacionalizmus általános szabálya alól egyetlen politikai közösség kivétel: az amerikai. Az amerikaiak ugyanis – állítja – mindmáig premodern módon, azaz a patriotizmus szellemében értelmezik közösségi összetartozásukat, ami annyit tesz, hogy az amerikaiakat a hűség elsősorban nem saját etnikumukhoz köti, hanem államukhoz, annak törvényeihez és intézményeihez. Valószínűleg azért is van ez – írja –, mert ez egy emigráns társadalom, ahol mindenki jövevény, leszámítva az őshonos indiánokat, akiknek viszont csekély a politikai jelentősége.

¹⁵ Éppen ezért azt gondolom, hogy mindaz az eszme és javaslat, amit a *Provincia* és szerzői képviseltek, bár kétségkívül nemes, de vagy már megkésett, vagy még nem aktuális.

¹⁶ Ráadásul nem csupán „etnikai pártként” – miként azt a vitaindító szerzői is írják –, hanem politikai irányultságát, programját és ígéreteit tekintve szociáldemokrata pártként. Az egyetem-ügy „ejtése” a nyugdíj-ügy javára a kormánypárttal kötött protokollumban arra utal, hogy az RMDSZ felső vezetése egyre komolyabban számot vet azzal a ténnyel, hogy a szavazók zöme nem a magas értelmiség, hanem a nyugdíjasok közül kerül ki, akiket szerencsésebb szociális ígéretekkel megszólítani.

¹⁷ Bibó István: Fogalmazvány, 1956. október 27–29. In *Válogatott tanulmányok*, IV. Magvető, Budapest, 145.